

*Мр Божидар Језерник***КОНСПИРАЦИЈА У КПЈ И СКОЈ  
И ЊЕЗИН ЕТНОЛОШКИ АСПЕКТ**

Једна од најзначајнијих последица промена у теоретским и методолошким ставовима, које су почеле да се појављују у словеначкој етнологији почетком шездесетих година, пре свега заслугом проф. др Славка Кременшека, било је преношење акцента етнологског интересовања са предмета на њихове носиоце, људе. Ова промена у етнологском интересовању већ сама по себи отвара нове могућности и нова подручја етнологским истраживањима.

Циљ овог прилога је да упозори на једно од таквих, још необрађених, подручја. Конспирација у активностима припадника КПЈ и СКОЈ до сада је била предмет политичке историје. Али пошто политичка историја код нас даје предност резолуцијама, закључцима и ставовима појединих форума, многа питања у вези са овом проблематиком остала су неотворена. Најбоља илустрација ове констатације је свакако нацрт другог дела Историје СКЈ у којем можемо на двадесет страница прочитати преглед расправа у руководству Партије у време фракционашких борби. И шта сазнајемо о чланству у исто време? — „У то време КПЈ је имала 1000 чланова.“

Ако пребацимо тежиште истраживачког интересовања са ствари на људе, у нашем случају, дакле, са различитих резолуција, закључака и ставова на припаднике обе организације, постаје питање конспирације њиховог свакодневног политичког деловања једно од најинтересантнијих питања; наиме, после усвајања Закона о заштити државе конспирација партијског рада била је за опстанак Партије *conditio sine qua non*.

Искључење КПЈ из законитог политичког живота 1921. године имало је поред најзначајније последице (да је радничка класа у Југославији остала без странке која је формулисала њезине политичке захтеве и заузимала се за њихову реализацију) и низ других последица. Промена начина деловања Комунистичке партије у Југославији је захтевала и промене у лику њезиних чланова и активиста. Ако су, за време њеног легалног деловања, Партији били потребни пре свега добри говорници, који су на великим јавним скуповима придобијали бираче, после преласка на рад у илегалу било је потребно пронаћи друге начине за придобијање маса за

сопствени политички програм. Какви су били ови начини и како су утицали на расположење маса (идеја постане материјална сила кад захвати масе!) остало је тек да се истражи.

После усвајања Закона о заштити државе 1921. године, већ је само чланство у КПЈ и СКОЈ инкриминисано као кривично дело. Због тога је требало да постану припадници обе организације ћутљиви и никоме (ни најближима) нису смели да говоре о својим политичким активностима. Нове потребе су тражиле од њих и већу савесност; текуће задатке нису смели да одлажу за „сутра“, требало је да буду тачни „као сат“ и, коначно, нису смели да буду заборавни већ су све време морали да буду свесни својих задатака. Свакако, припадници обе организације нису увек имали све ове особине; иначе и не би требало да орган ЦК КПЈ „Пролетер“ тако често упозорава своје читаоце како су се поједини њихови другови провалили само због тога што су превише причали и у гостионама или кафанама брбљали о својим политичким активностима, или се хвалисали давањем „тајанствених“ изјава. Упозоравало се и на то да је код неких њихових другова пронађено доста материјала, иако су га могли правовремено сакрити; заправо су чак имали намеру да то ураде, али су били нехајни и то одложили за „сутра“, (а сутра је дошла полиција и поспремила уместо њих). Неки од другова био је ухапшен само због тога јер је закаснио човек кога је чекао; чекајући га, запао је у очи полицијском агенту.<sup>1</sup> Из тога што се оваква и слична упозорења понављају из године у годину, можемо закључити да су била и таква кршења конспиративног деловања свакодневна пракса: од онога што нико не ради, наиме, не треба одвраћати.

Припадници обе организације нису смели да се разликују од своје околине у свом свакодневном животу — ни по својој одећи, ни по свом понашању: нису смели свуда да говоре о револуцији и слично, нити су смели да носе „револуционарну“ одећу или неке значке итд. Своје политичко убеђење морали су да крију пред јавношћу, јер би могле власти из њиховог убеђења закључити о њиховом политичком деловању. (Изнимка су били само они којима је већ било суђено због противдржавног деловања, или су већ били „компромитовани“ због свог политичког убеђења. Проценили су да би они који су били познати по својим комунистичким идејама, дискредитовали себе и своје идеје ако би јавно променили своје убеђење, пошто убеђење само по себи није било предмет кривичног гоњења). Али, упркос томе што су крили своје убеђење, требало је да активно делују за његову реализацију; у супротном, сами би ликвидирали своју политичку организацију. Или, речима Јосипа Броза: „Не сме се она (то јест конспирација — Б. Ј.) схватити као да чланови КПЈ крију себе и партију од полиције тако да ништа не раде да се не би 'компромитовали', да не раде према политичкој линији партије, него крију и своје уверење и свој 'рад' те одржавају тајанствене састанке на којима 'важно' већају, а по свршетку

<sup>1</sup> »Proleter«, oktobar 1930, str. 5.

састанка они се 'законспирирају' и ништа не раде. Таква конспирација која постаје сама себи сврхом само шкоди партији."<sup>2</sup>

Ако припадници обе организације нису смели извана да се разликују од своје културне околине, требало је онда од ње да се разликују изнутра, иначе не би били ништа посебно, пошто је било веома много људи који су били више или мање оправдано незадовољни владајућим режимом. Један од општих, типичних карактерних потеза који је требало припадници да разви(ја)ју био је аскетизам: што је тежа била ситуација у којој су деловали, већа је била потреба за људима који су били способни за самоодрицање (свој врхунац је овај развој сигурно достигао у бризи за рањенике у бици на Неретви). У својим мемоарима Франце Клопчич наводи чланак у „Мајском листу“ за 1926. годину као пример „како својеврсно и пркосно расположење је владало у редовима младих комуниста према свему постојећем“. Чланак препоручује младим револуционарима да превладају сваку страст како би могли да стигну „напред преко скала и трња до коначног лепог циља“. Зато би требало обећати својом револуционарном чашћу, да у текућој години неће попустити ни једну цигарету више — „тај новац за нашу штампу“, и да неће попити ни кап опојних пића — „што бих дао за њих, даћу за жртве реакције.“<sup>3</sup>

Аскетизам се развијао и у односима међу половима. Уврежило се мишљење да онај ко хоће озбиљно да се посвети револуционарном раду не би требало да има односе са девојкама. „За ово смо наводили два разлога: момци који су јурили девојке нису имали времена за рад у организацији и напуштали су СКОЈ. Постојала је и опасност да заљубљен скојевац избрбља девојци тајне задатке, открије организацију и њезине чланове. Пошто девојке не знају да ћуте, може доћи до издајства и провале организације. Изнимка су били само момци чије су девојке сарађивале у организацији. То је био својеврстан израз младалачког заноса револуционарне романтике. Ова идеализација револуционара и аскете водила је у гушење природних животних законитости и на крају у завереничко секташтво.“<sup>4</sup>

Осим својеврсне ендогамije међу припадницима обе организације, на коју упозорава у својим мемоарима Миха Маринко, појава аскетизма је имала, баш због „гушења природних животних законитости“, велик значај за њихово политичко деловање. Као што показује психоанализа, либидонозну енергију могуће је успешно сублимирати и усмерити у другом правцу, у овом случају у рад за Револуцију.

Упоредо са аскетизмом међу припадницима обе организације у то време се појавила и „бескрајна, скоро фантастична приврженост комунизму“. Обе карактерне црте су се појављивале као узрок и последица једна другој, а код већег броја људи су се појављивале пре свега због владајућег стања. Као што се сећа Франце Клопчич, у то време се против комунизма и радничке класе покренуло

<sup>2</sup> »Proleter«, mart — april 1940, str. 5.

<sup>3</sup> France Klopčič, *Desetletje preizkušenj*, Ljubljana, 1980, str. 284.

<sup>4</sup> Miha Marinko, *Moji spomini*, Ljubljana, 1974, str. 43—44.

„све грађанство, све конзервативно“ — црквене анатеме, пристрасно васпитавање у школама и свакодневно оговарање револуције и револуционара у штампи итд. Још опипљивије и ефикасније биле су мере као што су отпуштање са посла, претраге кућа, затвор и „низ других благодати из залиха грађанске демократије“.<sup>5</sup> Али веће је било насиље и тежа је била ситуација, јача је била нада у „светлу будућност“ коју су обећавали комунистички агитатори. Јанез Кусолд, који је био у првој половини тридесетих година прогнан из Љубљане на село због своје комунистичке активности, сећа се да је имао највише успеха са својим идејама током зимских вечери „кад смо сатима седели уз пећ, објашњавао сам на опште задовољство лепе идеје о будућности и руској револуцији; волели би да ме слушају сатима“.<sup>6</sup> Врло је вероватно да све што им је испричао није било утемељено само на фактима. Али, са друге стране, можемо исто тако претпоставити да су били најактивнији у комунистичком покрету баш они који су највише веровали у коначну победу над класним непријатељем, победу која ће широм отворити врата у светлу будућност, јер баш та вера била је у опасној борби најбољи савезник.

Са етнолошког аспекта, конспирација у деловању припадника КПЈ и СКОЈ је посебно значајна и зато што у конспирацији свакодневне политичке активности имамо и неке облике примењене етнологије, то јест познавање начина живота и норми и вредности своје културне околине и понашање у складу са тим познавањем. Ту можемо закључити да су припадници обе организације генерално добро владали правилима тајног деловања која су учили на састанцима својих ћелија, као и из бројних илегалних штампаних упутстава. Исто тако су их с великим успехом прилагођавали захтевима конкретних ситуација у којима су деловали. Али и сами су били васпитани у одређеној културној средини, што значи да су били и оптерећени многим предрасудама те околине. Као што смо већ видели, био је, између осталог, врло оптерећен њихов однос према женама.

Свако васпитање, то јест култивирање, обликује код припадника одређене културне средине и следеће пеге са којима се прикривају механизми и процеси, чија је функција пре свега одржавање постојећег стања. Јер најверније испуњавамо баш оне норме и вредности којих нисмо свесни. Један од примера је чињеница да унутар комунистичког покрета безмало да није било примера проблематизирања поделе на мушке и женске послове са свим последицама таквог става. Тако се, на пример, Бенедикт Жагар са горчином присећа да је био због свог комунистичког убеђења кажњен на обављање „мушког посла“ за који је добијао „женску плату“.<sup>7</sup> О овом примеру је децембра 1934. писала и „Делавска политика“, која је иронизирала ситуацију у руднику Межица, (тамо праве чуда,

<sup>5</sup> France Klopčič, op. cit., str. 133.

<sup>6</sup> Janez Kusold: *Spomini*, tipkopis u arhivu Inštituta za zgodovino delavskega gibanja, Ljubljana, Fond Predvojni spomini.

<sup>7</sup> Benedikt Zagar: *Ker sem bil komunist, sem delal moško delo, dobival pa žensko plačo*, tipkopis u arhivu Inštituta za zgodovino delavskega gibanja Ljubljana, Fond Predvojni spomini.

мушкарце претварају у жене), али није критиковала разлике у висини плата радника различитих полова.

Најживље су биле вероватно предрасуде о спољашњем изгледу у којима је дошла до изражаја вредност униформираности. Предрасуде су биле чак толико јаке да је важило за неспојиво са ликом комунисте изгледати „као господин“. Миле Смолински, на пример, који је био по занимању трговачки путник за парфеме, требало је да свакој странци покаже како мирише његова роба: флашицу је требало да отвори и кане кап миришљаве текућине на длан или рукав. „Наравно да је све око њега мирисало као париске госпођице и због тога је одавао вид свега сем револуционарног радника.“ Као што наводи исти извор, имао је због тога тешкоће у синдикалном раду, јер у тако намирисаног „шкрицу“ радници нису имали много поверења. Али је, наводно, са друге стране био „баш због тих парфема одлично конспирисан пред полицијом и могао да обавља важне и поверљиве задатке“.<sup>8</sup> Но, ако су се Смолинском његови другови из окружног комитета смејали кад им је причао о својим тешкоћама са парфемом, Анте Новак се на пример сећа да дуго нису хтели да га приме у СКОЈ јер је имао навику да редовно носи кравату.<sup>9</sup> Као што није важио за „нашег“ онај ко је изгледао друкчије, тако је у исто време имала „већина комуниста погрешну представу да су сви људи обучени у радничко (то јест лоше — Б. Ј.) одело пролетери и наши симпатизери“.<sup>10</sup> Предрасуде о личном изгледу свакако нису биле једине предрасуде које су гајили припадници обе организације, већ су оне досезале и друга подручја.

Тако је дошло до помало парадоксалне ситуације: иако су се комунисти и скојевци борили за промену постојећег друштвеног уређења, иако су „јуришали на небо“, несвесно су прихватили многе норме и вредности старог друштвеног света — баш оног којег су хтели променити. Између осталог, то важи и за топографију вредносног система за који је карактеристична подела друштвеног света на горњи и доњи део. При томе је горњи део повезан са светлошћу, снагом, знањем, редом, стваралаштвом, и сличним атрибутима, док је доњи део седиште таме, беде, незнања, немоћи, нереда, деструктивних демонских снага итд. Реч је, значи, о старој дихотомiji добра и зла, живота и смрти, која се већ неколико миленијума пројцира на вертикалну axis mundi. Прихватање ове дихотомije се код припадника обе организације одражавало тако на нивоу реторика (позната подела на оне „горе“ и оне „доле“), као и у свакидашњем понашању појединаца, па чак и код изградње скривалишта, које су правили дословно — испод земље.

У фонду „Предратне успомене“ који чува архив Института за историју радничког покрета у Љубљани, прикупљена је гомила успомена некадашњих активности словеначког радничког покрета. Међу њима има пуно записа у којима наводе аутори своје успомене из рада на састављању и дистрибуцији разне штампе преко које су

<sup>8</sup> Viktor Stopar, *Odišavljeni revolucionar*, tipkopis u arhivu Inštituta za zgodovino delavskega gibanja, Ljubljana, Fond Predvojni spomini.

<sup>9</sup> Ante Novak, *Predavanje za radnike CK ZKS*, 26. aprila 1983.

<sup>10</sup> Lidija Šentjurs, *Tovariš Kidrič drugič pred sodiščem*, tipkopis u arhivu Inštituta za zgodovino delavskega gibanja, Ljubljana, Fond Predvojni spomini.

припадници обе организације изражавали своје ставове у погледу актуелних питања у одређеном месту. После забране јавних скупова и комунистичке штампе, то је био најзначајнији начин за добијање маса. Због тога су на разне начине у томе учествовали безмало сви активисти. Због њеног великог значаја, „технику“ су још посебно штитили: ако је било могуће сакрили су је у неку усамљену кућу негде ван града. Због веће сигурности, по правилу, радили су ноћу; окна су покрили ћебадима, како не би промицала издајничка светлост. Но, нико не наводи шта су радили кад су куцали. Посебно, ако се то радило, на пример, у свињској кухињи на рубу Марибора, у пролетерској кући у близини Птуја или у дрварници над Преболдом у Савињској долини, то јест на местима где звук писаће машине није био уобичајен.<sup>11</sup>

Све ово указује да се код конспирације нису увек сви комунисти и скојевци понашали рационално, већ су биле неке њихове радње несвесно мотивисане и другим поривима. Ноћ је време кад се по традицији дешавају све мрачне, забрањене ствари, од крађа до опијања и секса; припадници КПЈ и СКОЈ су се у то време бавили „подземном“ делатношћу. У рубрици „Извлачите поуке из провала“ у децембру 1932. „Пролетер“ је забележио, између осталог, пример неког одговорног партијца који је био добро „маскиран“ и имао легално запослење тако да полиција није знала за његову политичку делатност. После неке акције растурања летака у његовом крају (вероватно негде у Хрватској или Словенији) било је затворено више радника. Породицама ухапшених је партија одмах дала помоћ. Само са супругом једног од њих није имала везу. Секретар је поштом послао писмо да те вечери дође на гробље, где ће добити паре за свог мужа. Жена је писмом отишла у полицију и кад је секретар у договорено време дошао на гробље, тамо су га поред жене чекали још и полицијски агенти пресвучени у гробара, црквењака и свештеника.<sup>12</sup> Из ове провале „Пролетер“ је извукао седам поука, али међу њима узалудно тражимо упозорење да у нашим крајевима звучи неуобичајено ако неко позове непознату жену на вечерњи састанак на гробљу.

Чињеницу да избор места и времена састанка ни „Пролетеру“ нису изгледали неодговарајући, по мом мишљењу, могуће је објаснити само узимајући у обзир оно што смо навели о топографији добра и зла. Или, једном речју: неки припадници обе организације су своју илегалну политичку делатност доживљавали као нешто мрачно и отпадничко и због тога чак доживљавали несвесно осећање кривице и тиме повезану жељу за казном због тог греха. Зато можемо овај догађај да објаснимо као неуобичајен облик „фројдовске грешке“.<sup>13</sup> Неуобичајен због тога што су били други облици доста свакидашњи.

Много чешће се, наиме, догађало, да је преносилац илегалне штампе или другог забрањеног материјала из краја у крај „забо-

<sup>11</sup> Božidar Jezernik, *Zgodovina v zgodbah ustne tradicije* (Časopis za kritiko znanosti 1979/33—34, str. 239—277), str. 246 s.

<sup>12</sup> »Proleter«, decembar 1932, str. 9.

<sup>13</sup> Cf. Sigmund Frojd, *Psihopatologija svakodnevnog života* (Odabrana dela Sigmunda Frojda, 1. knjiga), Beograd 1973.

равио“ торбу са тим материјалима у возу. Вероватно су многи од њих „заборавили“ торбу због тога да би се ослободили опасног терета и безбедно наставили пут. Али то није могуће тврдити за оне који су поред забрањеног материјала оставили у торби и своје илегалне документе.<sup>14</sup> Циклостирани запис о искуствима из полицијских и жандармеријских провала, писан на словеначком језику, наводи између осталог пример неког шофера који је превозио комунистичку штампу. Иако му је било специјално наложено да научи напамет адресу на коју је имао да достави штампу, он је адресу записао. Кад је задатак обавио „заборавио“ је да уништи папир с адресом, тако да га је приликом кућне претраге пронашла полиција. Исти запис наводи и пример друга који је приликом легитимисања на железничкој станици уместо личне карте извадио из џепа парче папира. Агенту је, наравно, папир изгледао сумњиво, затражио је да га покаже и видео — записана правила за конспиративан рад. Поред наведених примера наводи се следећа примедба: „Број оваквих и сличних примера иде у стотине...“<sup>15</sup>

Већ у упутствима за конспиративни рад, објављеним у листу „Белија“ 1925. године могуће је прочитати упозорење: „Коликогод будемо конспиративно — тајно — радили, ипак је разумљиво да се никада нећемо моћи посвема осигурати од хапшења...“ Вероватно ниједно од гомиле каснијих упозорења не пропушта да опомене читаоца како није могуће посве спречити хапшења, већ их је могуће само више или мање ограничити. Репресивни апарат који је стајао насупрот партијаца и скојеваца био је велик и извешбан. То је био разлог што су упутствима за конспиративну делатност додана и упутства како се у случају хапшења држати на полицији током истраге и како на суду у случају суђења.

Док можемо упутства о држању на полицији резимирати једном реџу: *Ћутати* (па макар по цену властитог живота!), упутства за држање на суду била су много комплекснија. Својим држањем на суду, којим су покушали да постигну што нижу казну за себе, неки појединци су нанели велику штету КПЈ и СКОЈ. Режимској пропаганди су таквим држањем давали материјал за фабриковање лика сметених, заведених и умањено урачунљивих лица, која су радила за туђи рачун. С намером да спрече такве случајеве у што већој мери, обе организације су плански васпитавале своје припаднике за наступ у случају судске расправе. У својој одбрани нису смели да се залажу за што нижу казну, већ за то да би што више популаризирали партију и њезине циљеве и подигли њен ауторитет. Наиме, „револуционарно држање пред класним судом“, проценили су као „огроман политички капитал за партију, који може и доцније дати велике проценте“.<sup>16</sup>

Проценили су да је у ту сврху најподесније држање које је било у складу са ликом неустрашивог хероја из усмене традиције, „правог мушкарца“. У складу са овим ликом, потенцијалним оптуже-

<sup>14</sup> Takav primer barem navodi »Proleter«; vidi napomenu broj 1.

<sup>15</sup> Izkušnje vsled policijskih in žandarmerijskih odkritij, tipkopis u arhivu CK SKJ Beograd, Fond Slovenija 1/95, dok. broj 20573.

<sup>16</sup> »Proleter«, januar 1930, str. 4.

ницима је саветовано да на суду детаљно описују страхоте које су претрпели у полицијској истрази (и које их упркос свему нису поколебале у њиховом убеђењу). У окружници упућеној свим покрајинским, окружним, месним и рејонским комитетима и ћелијама Скоја из 1929. године постоји чак задатак: „Сваки друг мора пред судом да тврди да је тучен и да му је признање изнуђено, без обзира, како је код полиције прошао.“<sup>17</sup>

Од таквог наступа очекивале су се две ствари: 1. код судија би тако побуђивали утисак да нису криви, јер су признали под притиском, 2. код присутних би тако изазивали неповерење и мржњу према режиму.

Жељени начин понашања својих припадника обе организације су покушавале да постигну не само упутствима већ и позитивним и негативним санкционисањем њиховог држања пред „класним непријатељем“, и то тако да су им на једној страни давали као светао узор комунисте, који ни по цену властитог живота нису издали своја убеђења, као на пример Станко Вулц, Ђуро Ђаковић и други, а после лајпцишког процеса Георги Димитрова који је својом одбраном у којој је била више наглашена критика националсоциализма него властита одбрана, постао најпознатији пример за успех револуционарног држања на суду. А са друге стране су приказивали оне који су из било каквог разлога „клонули“, као ликвидаторе и издајнике који заслужују највећи могући презир и ниподаштавање.

Главна врлина припадника КПЈ и СКОЈ у односу на „класног непријатеља“ била је „не плашити се“. У упутствима о држању пред класним непријатељем<sup>18</sup> чак је направљен знак једнакости између болшевика који је овладао страхом и хероја на једној страни, и између онога који није овладао страхом и животиње на другој страни: „Савладати у себи животињу, тај животињски страх пред смрћу то је ствар о којој је лакше говорити него учинити. Да је то тако лако учинити, зашто би онда победа над страхом била тако ретка код оних који нису болшевици? Није то ни случајно ни произвољно, да су скоро сви савремени хероји комунисти.“

Božidar Jezernik

#### CONSPIRACY IN KPJ AND SKOJ AND ITS ETHNOLOGICAL ASPECT

By adopting the Bill on State Protection in 1921, membership in Yugoslav communist party was considered criminal act. Working illegally, members of these two communist political parties were forced to high conspiracy. Such everyday political activities of communists between two world wars, is visualised by Author from the aspect of applied ethnology, as communists had to be well acquainted with ways of living, norms and values of relevant cultur surrounding, in order to succeed in hiding and deceiving the police.

<sup>17</sup> Tipkopolis u arhivu CK SKJ Beograd, Fond CK KPJ 1929/21, dok. broj 19480.

<sup>18</sup> Tipkopolis u arhivu CK SKJ Beograd, Fond CK KPJ 1934/31, dok. broj 18552.